

'Knowledge from whom?'

Het effect van utilitair individualisme en politieke machteloosheid op de non-respons in de tweede golf van een panel-survey

Geert Loosveldt en Ann Carton¹

Summary

'Knowledge from whom?'

The effect of utilitarian individualism and political powerlessness on the non-response in the second wave of a panel survey

The article outlines the proposition that certain attitudes and opinions that can almost exclusively be measured through survey research are distorted for reasons of differential non-response associated with those attitudes and opinions. This proposition is empirically verified based on panel data gathered in the context of election research. More specifically, research focused on the effect of utilitarian individualism and political powerlessness on the non-response in the second wave of election research. Utilitarian individualism is viewed as a psychological and social characteristic to express individual attachment to material goods and status. Political powerlessness refers to an individual's perception that he has no impact at all on the political system. The results show up the effect of utilitarian individualism on the non-response to be more significant than the effect of political powerlessness.

1. Inleiding

Begin van de jaren zeventig maakte Phillips (1971) in zijn boek 'Knowledge from What?' een vrij kritische analyse van het survey-onderzoek en het gebruik van survey-interviews. Het survey-interview vertoont volgens hem een aantal belangrijke beperkingen en tekortkomingen. Zo vermeldt hij onder andere dat er vertekening optreedt door geheugen- en interviewereffecten. Respondenten hebben daarenboven de neiging om sociaal wenselijke antwoorden te geven en men krijgt enkel informatie over datgene wat de respondenten willen rapporteren. De kern van zijn kritiek houdt in dat onderzoekers onvoldoende onderkennen dat het verzamelen van data met behulp van survey-interviews een sociaal proces is. Dit is merkwaardig omdat sociologen gedrag gedeeltelijk beschouwen als het gevolg van behoeften, waarden en verwachtingen en dat men bijgevolg kan verwachten dat gedrag tijdens interviews ook bepaald wordt door deze factoren (Phillips, 1973). Niettegenstaande zijn kritiek en het feit dat hij betreurt dat wat sociologen weten over sociaal gedrag sterk afhankelijk is van interviews en

vragenlijsten, erkent Phillips (1971) dat in bepaald onderzoek (onder andere het onderzoek naar vroeger gedrag, gedrag in de privésfeer, motieven, opvattingen, waarden en houdingen,...) survey-interviews bruikbaar kunnen zijn.

Ongeveer dertig jaar na het verschijnen van deze kritische analyse van het survey-onderzoek in het algemeen en het survey-interview in het bijzonder, valt het op dat het probleem van de non-respons, dat momenteel binnen de methodologie van het survey-onderzoek veel aandacht krijgt, er niet in wordt behandeld. Dit is ongetwijfeld een indicatie van het feit dat het probleem van non-respons op het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig niet zo groot en niet zo belangrijk was. De dalende trend in een aantal Europese landen in de proportie respondenten die willen meewerken aan een survey-interview, ondersteunt dit (De Heer, 1999).

Het is echter geen enkel probleem om de kritische benadering van Phillips en de sociale-procesbenadering van het survey toe te passen op de non-responsproblematiek. Dit betekent dat de reactie van een respondent op het verzoek van de interviewer om mee te werken aan een interview, beschouwd wordt als het resultaat van een sociaal proces. Het is opmerkelijk dat recente modellen die non-respons proberen te verklaren deze sociale-procesbenadering in feite hanteren. In dergelijke modellen vinden we ook de belangrijkste basiselementen die worden gehanteerd ter verklaring van het optreden van interviewervariantie (Dijkstra, Ormel & Van de Willige, 1979). Zo wordt in het conceptueel schema van Groves en Couper (1998) de beslissing om al dan niet mee te werken aan een interview afhankelijk gesteld van de interactie tussen interviewer en respondent. Het verloop van die interactie wordt dan op zijn beurt beïnvloed door de sociale context (economische omstandigheden, de algemene houding tegenover surveys, en kenmerken van de buurt), kenmerken van het surveydesign (onderwerp, wijze van bevraging en de selectiewijze van de respondent), kenmerken van de respondent (socio-demografische en psychologische kenmerken) en van de interviewer (socio-demografische kenmerken, ervaring en verwachtingen). Kortom, de wijze waarop de respondent reageert op de vraag van de interviewer om mee te werken aan een interview, wordt in zijn concrete sociale en interactionele context geplaatst.

Wanneer deze benadering consequent wordt doorgetrokken dan krijgen we een concrete invulling van: 'What we know about social behavior is dependent on our methods for studying it, while our methods for studying it are dependent upon what we know about social behavior.' (Phillips, 1971, p. 53). Concreet betekent dit dat survey-onderzoek wordt gebruikt om inzicht te krijgen in gedrag, waarden, motieven, houdingen en opinies maar dat het ook deze factoren zijn die mede bepalen of een respondent al of niet meewerkt aan een survey-interview. Dit impliceert dat het survey-onderzoek omwille van de toegenomen non-respons minder geschikt is geworden om die informatie te verzamelen die enkel door survey-onderzoek kan worden verkregen. Metingen van waarden, houdingen, opinies die gerelateerd zijn aan het al dan niet meewerken en die in onderzoek meestal als afhankelijke variabelen worden gebruikt, zijn immers door de differentiële non-respons vertekend. Zelden wordt de rol van deze afhankelijke variabelen onderzocht wanneer men het effect van non-respons evalueert. Daarbij beperkt men zich meestal tot een paar sociaal-demografische kenmerken (Van Goor, 1996).

vragenlijsten, erkent Phillips (1971) dat in bepaald onderzoek (onder andere het onderzoek naar vroeger gedrag, gedrag in de privésfeer, motieven, opvattingen, waarden en houdingen,...) survey-interviews bruikbaar kunnen zijn.

Ongeveer dertig jaar na het verschijnen van deze kritische analyse van het survey-onderzoek in het algemeen en het survey-interview in het bijzonder, valt het op dat het probleem van de non-respons, dat momenteel binnen de methodologie van het survey-onderzoek veel aandacht krijgt, er niet in wordt behandeld. Dit is ongetwijfeld een indicatie van het feit dat het probleem van non-respons op het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig niet zo groot en niet zo belangrijk was. De dalende trend in een aantal Europese landen in de proportie respondenten die willen meewerken aan een survey-interview, ondersteunt dit (De Heer, 1999).

Het is echter geen enkel probleem om de kritische benadering van Phillips en de sociale-procesbenadering van het survey toe te passen op de non-responsproblematiek. Dit betekent dat de reactie van een respondent op het verzoek van de interviewer om mee te werken aan een interview, beschouwd wordt als het resultaat van een sociaal proces. Het is opmerkelijk dat recente modellen die non-respons proberen te verklaren deze sociale-procesbenadering in feite hanteren. In dergelijke modellen vinden we ook de belangrijkste basiselementen die worden gehanteerd ter verklaring van het optreden van interviewervariantie (Dijkstra, Ormel & Van de Willige, 1979). Zo wordt in het conceptueel schema van Groves en Couper (1998) de beslissing om al dan niet mee te werken aan een interview afhankelijk gesteld van de interactie tussen interviewer en respondent. Het verloop van die interactie wordt dan op zijn beurt beïnvloed door de sociale context (economische omstandigheden, de algemene houding tegenover surveys, en kenmerken van de buurt), kenmerken van het surveydesign (onderwerp, wijze van bevraging en de selectiewijze van de respondent), kenmerken van de respondent (socio-demografische en psychologische kenmerken) en van de interviewer (socio-demografische kenmerken, ervaring en verwachtingen). Kortom, de wijze waarop de respondent reageert op de vraag van de interviewer om mee te werken aan een interview, wordt in zijn concrete sociale en interactionele context geplaatst.

Wanneer deze benadering consequent wordt doorgetrokken dan krijgen we een concrete invulling van: 'What we know about social behavior is dependent on our methods for studying it, while our methods for studying it are dependent upon what we know about social behavior.' (Phillips, 1971, p. 53). Concreet betekent dit dat survey-onderzoek wordt gebruikt om inzicht te krijgen in gedrag, waarden, motieven, houdingen en opinies maar dat het ook deze factoren zijn die mede bepalen of een respondent al of niet meewerkt aan een survey-interview. Dit impliceert dat het survey-onderzoek omwille van de toegenomen non-respons minder geschikt is geworden om die informatie te verzamelen die enkel door survey-onderzoek kan worden verkregen. Metingen van waarden, houdingen, opinies die gerelateerd zijn aan het al dan niet meewerken en die in onderzoek meestal als afhankelijke variabelen worden gebruikt, zijn immers door de differentiële non-respons vertekend. Zelden wordt de rol van deze afhankelijke variabelen onderzocht wanneer men het effect van non-respons evalueert. Daarbij beperkt men zich meestal tot een paar sociaal-demografische kenmerken (Van Goor, 1996).

Door de kritiek van Phillips toe te passen en door te trekken naar het moment waarop de respondent beslist om al of niet mee te werken aan een survey-interview komen we tot de conclusie dat de vraag 'Knowledge from whom?' minstens even belangrijk en omwille van de toegenomen non-respons, wellicht relevanter is geworden dan de vraag 'Knowledge from what?'. In wat volgt zal deze algemene stelling verder worden uitgewerkt in de context van verkiezingsonderzoek. Dit gebeurt in eerste instantie door een aantal onderzoeksresultaten over het effect van politieke interesse op de participatie in verkiezingsonderzoek te bespreken.

2. Het meten van politieke interesse in verkiezingsonderzoek

Algemeen wordt aangenomen dat het onderwerp van een survey-interview mede bepalend is voor het krijgen van medewerking. Indien respondenten meer geïnteresseerd en vertrouwd zijn met het onderwerp van het interview en er meer informatie over hebben, dan hebben ze wellicht minder problemen om te begrijpen waarover het interview zal gaan en wordt de moeilijkheidsgraad ervan wellicht niet zo hoog ingeschat (Groves & Couper, 1998). Zo zal een vraag om mee te werken aan een verkiezingsonderzoek naar alle waarschijnlijkheid positiever geëvalueerd worden door mensen met meer interesse in politiek. In het onderzoek van Visscher (1995) naar het Nederlands Nationaal Kiezersonderzoek wordt vastgesteld dat over de jaren heen de politieke interesse in Nederland toeneemt en dat die vastgestelde toename samenhangt met een stijging van het percentage weigeraars. De verklaring van de auteur is dan ook dat diegenen die niet geïnteresseerd zijn in politiek, ook steeds meer weigeren om mee te werken. Hoewel de vastgestelde samenhang op zich onvoldoende is om tot een causale interpretatie te komen en er bedenkingen kunnen worden geformuleerd bij de uitgevoerde analyse (slechts één indicator van politieke interesse, een regressieanalyse op negen eenheden en de ecologische fout; Anker, 1996) lijkt de conclusie van de auteur redelijk aannemelijk. De resultaten van een andere analyse van dezelfde verkiezingsonderzoeken zijn genuanceerder maar bevestigen in grote lijnen de idee dat bereidwillige respondenten meer geïnteresseerd zijn in politiek (Smeets, 1995).

In een analyse van de Vlaamse data van het Belgisch verkiezingsonderzoek wordt eveneens vastgesteld dat in de tweede golf van het panel het percentage weigeraars bij diegenen met weinig politieke interesse 10 procentpunten hoger ligt dan bij de respondenten met veel interesse. Opmerkelijk is echter wel dat na controle voor opleiding, geslacht en de evaluatie door de interviewer van de bekwaamheid van de respondent om de vragen te beantwoorden het effect van politieke interesse verdwijnt (Loosveldt, Carton & Pickery, 1998).

Dat verkiezingsonderzoek de politieke interesse wellicht overschat blijkt ook uit de analyse van reacties van de respondenten op het verzoek van de interviewer om mee te werken aan een dergelijk verkiezingsonderzoek. Uit de resultaten van de analyse van introductiegesprekken blijkt dat de respondenten die reageren met 'geen interesse' effectief ook minder meewerken. Verder verschillen diegenen die reageren met 'geen interesse' maar toch meewerken aan het interview, van diegenen die deze reactie niet geven. Respondenten die tijdens het

interviewgesprek vermelden dat ze geen interesse hebben, antwoorden tijdens het interview meer met 'weet niet', hebben meer ontbrekende waarden en geven minder informatie op open vragen (Couper, 1997). Deze resultaten wijzen erop dat interesse in politiek naast een aantal andere factoren, mede bepalend is in de beslissing om al dan niet mee te werken aan een interview over politieke onderwerpen (Groves & Couper, 1998).

De onderzoeksresultaten die in deze paragraaf werden gepresenteerd zijn afkomstig uit verschillende verkiezingsonderzoeken (Nederland, België en Verenigde Staten). De resultaten zijn echter vrij eenduidig en ondersteunen de verwachting dat non-respons in verkiezingsonderzoek gerelateerd is aan politieke interesse. De wat ongunstige conclusie is dan ook dat verkiezingsonderzoek de politieke interesse meet van diegenen die in politiek geïnteresseerd zijn en dat bijgevolg die interesse op basis van dergelijk survey-onderzoek overschat wordt. Wanneer er gecontroleerd wordt voor een aantal relevante kenmerken van de respondent dan wordt de overschatting van de politieke interesse afgezwakt.

3. Probleemstelling

De onderzoeksresultaten en de bijbehorende conclusie uit de vorige paragraaf zijn een illustratie van de in de inleiding ontwikkelde stelling dat door de non-respons het gebruik van survey-onderzoek om informatie te verzamelen die bijna uitsluitend door survey-onderzoek kan worden verkregen, problematischer is dan doorgaans beweerd wordt. Dat interesse in het onderwerp van het interview de beslissing beïnvloedt om al dan niet mee te werken aan een interview lijkt vrij evident. De vraag kan echter gesteld worden of de beslissing van de respondent ook nog gerelateerd is aan andere inhoudelijk belangrijke kenmerken. Om die vraag te beantwoorden kan gebruikgemaakt worden van het model van Groves en Couper (1998). In dit model wordt onder andere gesteld dat de algemeen maatschappelijke context en sociaal-psychologische kenmerken van de respondent indirect – via de interactie tussen de respondent en de interviewer tijdens het introductiegesprek – de beslissing om al dan niet mee te werken aan een interview kunnen beïnvloeden. In wat volgt zal geargumenteed worden dat utilitair individualisme en politieke machteloosheid kunnen beschouwd worden als concrete vertalingen op individueel niveau van relevante aspecten van het sociologisch klimaat waarin survey-onderzoek plaatsvindt. Utilitair individualisme kan algemeen omschreven worden als de mate waarin men gericht is op de verwerving van materiële middelen en status. Utilitair individualisme is nauw verbonden met de notie eigenbelang (Waage, 1997). Politieke machteloosheid verwijst naar de mate waarin men het onvermogen ervaart om politieke beslissingen te beïnvloeden.

In het verlengde van wat werd vastgesteld in verband met politieke interesse zal dus worden nagegaan of en in welke mate differentiële non-respons in verkiezingsonderzoek gerelateerd is aan twee inhoudelijk relevante variabelen, namelijk utilitair individualisme en het gevoel van politieke machteloosheid. Daarbij zal gecontroleerd worden voor een aantal relevante kenmerken van de respondent. Dit zal gebeuren met data die verzameld werden in het

kader van een verkiezingsonderzoek. Meer informatie over dit verkiezingsonderzoek wordt in de volgende paragraaf gepresenteerd.

4. Data

Om het effect te bepalen van utilitair individualisme en politieke machteloosheid op de beslissing om al dan niet mee te werken aan een survey-interview, moet men zowel voor de respondenten als diegenen die weigeren om mee te werken, beschikken over informatie met betrekking tot beide kenmerken. Dit is niet evident en binnen een cross-sectioneel onderzoek zelfs uitgesloten. Over de personen die weigeren om mee te werken, kunnen hooguit een paar achtergrondkenmerken worden geregistreerd. In tegenstelling tot een cross-sectioneel onderzoek biedt een panel-onderzoek daarentegen meer mogelijkheden. Zo kan de beslissing om in een tweede golf mee te werken gerelateerd worden aan de doorgaans vele informatie die beschikbaar is over de respondenten van een eerste golf. De beperking is echter dat zij die het eerste interview weigeren, niet meer in een dergelijke analyse aan bod komen.

De data die voor de analyse gebruikt worden zijn afkomstig uit het Belgisch verkiezingsonderzoek (Carton, Swyngedouw, Billiet & Beerten, 1993; Beerten, Billiet, Carton & Swyngedouw, 1995). Het gaat hier om een panel-onderzoek waarvan de eerste golf georganiseerd werd na de algemene verkiezingen in 1991. De tweede golf had plaats na de verkiezingen in 1995. Meer in het bijzonder zullen de data gebruikt worden die betrekking hebben op de Vlaamse regio.² De belangrijkste onderdelen van de vragenlijst hebben betrekking op het stemgedrag, politieke participatie, politieke doelstellingen en evaluaties van de verkiezingscampagnes. Naast een aantal andere sociaal-psychologische kenmerken (onder andere autoritarisme, ethocentrisme,...) werden ook utilitair individualisme en politieke machteloosheid gemeten.

Uit het Rijksregister werd een tweetrapssteekproef genomen uit de populatie van alle Vlamingen tussen de 18 en de 75 jaar. De steekproef is in die zin dan ook representatief voor de Vlaamse kiezers. De face-to-face interviews gebeurden bij de respondent thuis. De interviewers kregen een lijst met adressen van de respondenten en moesten, indien de respondent niet thuis was, minstens drie keer op een verschillend tijdstip contact met hem of haar opnemen. Weigeringen van andere personen dan de respondent werden niet geaccepteerd. Tijdens de eerste golf werden 2688 face-to-face interviews afgewerkt. Dit stemt overeen met een responsgraad van 62,7 percent. Omwille van financiële beperkingen werden tijdens de tweede golf van het panel 2580 respondenten van de eerste golf opnieuw gecontacteerd. Dit resulteerde in 1762 interviews. De responsgraad tijdens de tweede golf (68,3%) ligt 5,6 procentpunten hoger dan in de eerste golf. Uit de cijfers in tabel 1 blijkt dat deze hogere responsgraad voornamelijk het gevolg is van een lager percentage niet te contacteren respondenten tijdens de tweede golf.

Meer dan een vijfde van de respondenten weigert dus om deel te nemen aan het interview van de tweede golf. Weigeringen zijn dan ook de belangrijkste reden voor non-respons tijdens

Tabel 1: (Non-)respons voor de eerste en de tweede golf van het Belgisch verkiezingsonderzoek (Vlaanderen)

	Eerste golf		Tweede golf	
	Freq.	%	Freq.	%
Afgewerkte interviews	2688	62,7	1762	68,3
Weigeringen	986	23,0	567	22,0
Niet gecontacteerden	287	6,7	75	2,9
Andere (o.a. ziek, verkeerd adres, overleden,...)	326	7,6	176	6,8

die golf. Bij een weigering speelt de respondent een actieve rol. Dit is veel minder het geval bij de andere oorzaken van non-respons. Vandaar dat het niet aangewezen is om de verschillende oorzaken van non-respons samen te nemen (Groves & Couper, 1995). In wat volgt worden de andere oorzaken van non-respons (niet te contacteren en andere) buiten beschouwing gelaten en wordt er gewerkt met een afhankelijke variabele met twee categorieën: respons en weigering. Dit alles heeft als gevolg dat de analyse zich richt op de (non-)respons tijdens een tweede golf van een panel-onderzoek.

5. Utilitair individualisme en non-respons

De vraag van de interviewer aan de respondent om deel te nemen aan een face-to-face interview gebeurt niet in een maatschappelijk vacuüm. Eerder werd gesteld dat bepaalde aspecten van de algemene maatschappelijke context de reactie van de respondent kunnen beïnvloeden. Politieke en sociaal-economische factoren, kenmerken van de buurt en de algemene opvattingen over survey-onderzoek worden in modellen over survey-participatie beschouwd als relevante elementen van de sociale context (Groves, Cialdini & Couper, 1992; Groves & Couper, 1995, 1998). Een belangrijke idee daarbij is dat een maatschappelijk klimaat dat gekenmerkt wordt door geringe sociale cohesie, een geringe mate waarin de personen zich maatschappelijk verantwoordelijk voelen en een geringe legitimiteit van de instellingen niet bevorderlijk zijn voor de participatie in survey-interviews. In onderzoek naar het effect van deze maatschappelijke omgevingsfactoren worden meestal algemene en indirecte indicatoren gebruikt. Voorbeelden daarvan zijn verstedelijking, bevolkingsdichtheid, aantal misdaden, percentage werklozen en percentage eigenaars van huizen. Couper en Groves (1996; Groves & Couper, 1998) argumenteren dat sociaal-psychologische kenmerken van de respondent die een uitdrukking zijn van hoe de respondent deze maatschappelijke context ervaart, belangrijker zijn bij de verklaring van de non-respons dan de kenmerken van de sociale context die gemeten worden op omgevingsniveau. Bij gebrek aan informatie over die sociaal-psychologische kenmerken van de respondent gebruikt men echter meestal deze algemene omgevings-

kenmerken. In deze bijdrage wordt het probleem van de algemene omgevingsindicatoren opgelost door gebruik te maken van paneldata die informatie bevatten over een aantal relevante sociaal-psychologische kenmerken van de respondent.

Utilitair individualisme kan beschouwd worden als een uitdrukking op het individueel niveau van een algemeen maatschappelijk klimaat dat gekenmerkt wordt door geringe maatschappelijke verantwoordelijkheid. Het gaat om het zelfzuchtig najagen van voornamelijk materieel eigenbelang. De idee staat centraal dat iedereen uit eigenbelang handelt en dat dit normaal is (Elchardus & Heyvaert, 1990). 'Utilitair individualism views society as arising from a contract that individuals enter into only to advance their self-interest.' (Bellah, Madsen, Sullivan, Swilder & Tipton, 1986, p. 336). Het nastreven van materieel succes en status is belangrijker dan het onderhouden van een goede relatie met zijn medeburgers. Utilitair individualisme is dan ook een indicatie van mogelijke sociale desintegratie en een geringe solidariteit tussen mensen (Billiet, 1998). Dit wordt bevestigd door het empirisch verband dat werd vastgesteld tussen utilitair individualisme en een negatieve houding ten aanzien van migranten (Billiet, 1995).

Gegeven deze omschrijving van utilitair individualisme lijkt het relevant om het effect ervan na te gaan op de beslissing om deel te nemen aan een interview van een tweede golf van een panel. Men kan immers veronderstellen dat personen die gekenmerkt worden door een hoge mate van utilitair individualisme, slechts een geringe bereidheid vertonen om mee te werken aan het realiseren van doelstellingen die niet direct functioneel zijn voor hun eigenbelang. De deelname aan een interview kan opgevat worden als een investering in een activiteit die het algemeen belang dient en waaraan weinig of geen directe individuele voordelen verbonden zijn. Men kan dan ook verwachten dat personen die utilitair individualistisch zijn ingesteld – mede op basis van hun ervaring tijdens het interview van de eerste golf van het panel – een negatieve kosten-batenanalyse maken van een deelname aan een interview en slechts in geringe mate bereid zullen zijn om weer mee te werken. Concreet betekent dit dat in de tweede golf van het verkiezingsonderzoek een grotere non-respons verwacht wordt naar mate de respondenten meer utilitair individualistisch zijn ingesteld. Om de mate van utilitair individualisme te bepalen kunnen de gegevens worden gebruikt die werden verzameld tijdens de eerste golf.

Tijdens de eerste golf van het verkiezingsonderzoek werd utilitair individualisme gemeten aan de hand van vier items waarbij een vijfpuntsschaal werd gebruikt (van helemaal eens tot helemaal oneens). De items zijn: (1) *De mensheid, onze naasten, solidariteit... wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen.* (2) *Omdat men altijd water bij de wijn moet doen als men met anderen omgaat, gaat men best niet te veel met anderen om.* (3) *Wat telt zijn geld en macht, de rest zijn praatjes.* (4) *Het nastreven van je persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met je medemens.* De betrouwbaarheid van de schaal (Cronbachs alfa) op basis van deze vier items bedraagt 0,74. De schaalscore van de respondent is gelijk aan de gemiddelde score voor de vier items. De minimumwaarde op de schaal bedraagt 1 (zwak utilitair individualistisch) en de maximale waarde bedraagt 5 (sterk utilitair individualistisch).

Zoals verwacht is de gemiddelde score voor de weigeraars van de tweede golf significant hoger dan de gemiddelde score van diegenen die wel meewerkten aan de tweede golf: 2,61 versus 2,37 ($t=5,83$, $p<0,0001$). Dit betekent dus dat de respondenten van de tweede golf significant minder gekenmerkt worden door utilitair individualisme dan de weigeraars. Hoewel het verschil tussen de gemiddelden eerder gering is mag het effect van utilitair individualisme niet onderschat worden. Om dit te illustreren onderscheiden we op basis van het eerste en het derde kwartiel van frequentieverdeling van utilitair individualisme drie groepen. Van de respondenten die behoren tot de groep zwak utilitair individualistisch (score onder het eerste kwartiel) weigert 16,6 percent, bij de gematigd utilitair individualisten (score tussen het eerste en het derde kwartiel) is dit percentage 24,8 en bij de sterk utilitair individualisten (score boven het derde kwartiel) weigert 33,5 percent ($\chi^2=40,60$, $df=2$, $p<0,001$). Er kan dus gesteld worden dat er een significante en sterke bivariate samenhang is tussen utilitair individualisme en de beslissing om mee te werken aan een interview in een tweede golf van een panel.

6. Politieke machteloosheid en non-respons

Politieke machteloosheid is net zoals politieke interesse een kenmerk dat nauw aansluit bij het onderwerp van het survey. Het lijkt dan ook zinvol om het effect van dit kenmerk op de deelname aan een verkiezingsonderzoek na te gaan. Een klassieke definitie van machteloosheid vinden we bij Seeman (1959). Hij definieert machteloosheid in het algemeen als 'the expectancy or probability held by the individual that his own behavior cannot determine the occurrence or the outcome, or reinforcements, he seeks.' (Seeman, 1959, p. 784). Het kernelement in deze definitie is het gevoel van controle (of afwezigheid ervan) dat een individu heeft over gebeurtenissen. Politieke machteloosheid is een specificatie in de politieke context van dit algemeen gevoel van machteloosheid. Het verwijst naar het gevoel of het besef van een individu dat hij of zij geen invloed kan uitoefenen op het politieke systeem en dat men niet in staat is om politieke beslissingen te beïnvloeden. Dit besef van geringe politieke doeltreffendheid creëert het gevoel van politieke machteloosheid. Dit gevoel van politieke machteloosheid heeft ook politieke desinteresse tot gevolg.

Men mag immers veronderstellen dat mensen niet veel interesse zullen hebben in een politiek systeem waarvan ze vinden dat het onvoldoende rekening houdt met hun opvattingen en wensen (Denters & Geurts, 1993). Men kan dus veronderstellen dat personen met een sterk gevoel van politieke machteloosheid de impact en het nut van een onderzoek over politiek niet hoog inschatten en dat ze bijgevolg slechts een geringe bereidheid zullen vertonen om daaraan mee te werken. De resultaten van de analyse van Smeets op de Nederlandse kiesonderzoeken ondersteunen deze verwachting. Ze stelde vast dat bereidwillige respondenten het minder eens waren met uitspraken die een uitdrukking waren van politieke machteloosheid (Smeets, 1995).

Om politieke machteloosheid te meten werd een schaal gebruikt met vier uitspraken (Cronbachs alfa = 0,75). De uitspraken zijn: (1) Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen

doen toch wat ze willen. (2) Voor mensen zoals ik is de politiek te ingewikkeld, je moet al een specialist zijn om het te begrijpen. (3) De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening. (4) Er stemmen zoveel mensen bij verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet. De gemiddelde score op de vier items wordt gebruikt als schaalscore (minimum=1, maximum=5). Een hoge score verwijst naar een sterk gevoel van politieke machteloosheid.

Zoals verwacht is de gemiddelde score voor de groep weigeraars (3,36) significant hoger dan de gemiddelde score van de respondenten (3,18) ($t=4,18$, $p<0,001$). Dit verschil tussen weigeraars en respondenten is echter kleiner dan het verschil dat werd vastgesteld bij het kenmerk utilitair individualisme. Het effect van politieke machteloosheid kan geïllustreerd worden aan de hand van het percentage weigeraars in drie groepen die onderscheiden worden op basis van het eerste en het derde kwartiel van de verdeling. Bij de groep die gekenmerkt wordt door een zwak gevoel van politieke machteloosheid (score lager dan het eerste kwartiel) weigert 19,9 percent van de respondenten, bij respondenten met een gematigde politieke machteloosheid (score tussen het eerste en het derde kwartiel) is dit 24,2 percent en bij sterke politieke machteloosheid (score boven het derde kwartiel) stijgt het percentage weigeringen tot 29,5 percent ($\chi^2 = 14,89$, $df=2$, $p<0,01$). We stellen dus vast dat het percentage weigeringen bij de groep met een sterk gevoel van politieke machteloosheid tien procentpunten hoger ligt dan bij de groep met een zwak gevoel van politieke machteloosheid. Ook hier stellen we vast dat dit verschil kleiner is dan het verschil dat werd vastgesteld bij utilitair individualisme. De conclusie is dan ook dat er zoals verwacht een significant bivariaat effect is van politieke machteloosheid, maar dat dit effect kleiner is dan het effect van utilitair individualisme.

7. Evaluatie van de partiële effecten van utilitair individualisme en politieke machteloosheid op non-respons

Politieke machteloosheid en utilitair individualisme zijn positief met elkaar gecorreleerd ($r = 0,37$, $p<0,01$). Mensen die sterk gericht zijn op het verwerven van materiële middelen en status hebben een sterker gevoel van politieke machteloosheid. Wellicht beschouwen utilitair individualisten politiek als iets dat niet functioneel is voor hun eigenbelang en zien ze het politiek systeem als iets dat sterk verwijst naar gemeenschappelijke belangen en verantwoordelijkheden. Deze vrij sterke samenhang tussen beide kenmerken doet de vraag rijzen of de eerder vastgestelde bivariate effecten ervan op de non-respons blijven bestaan wanneer ze gelijktijdig in de analyse opgenomen worden. Het is daarenboven ook aangewezen om daarbij te controleren voor een aantal andere relevante kenmerken van de respondent. Gegeven het onderwerp van de vragenlijst zullen politieke interesse (een hoge score is gelijk aan veel interesse), geslacht (0=vrouw, 1=man) en opleiding (0=laag, 1=hoog) als controlevariabelen gebruikt worden. Eerder werd reeds ingegaan op het belang van politieke interesse. Politieke interesse werd gemeten aan de hand van de frequentie van het lezen van het politieke nieuws in kranten en het discussiëren met vrienden over politiek. Verder hebben vrouwen en lager

Tabel 2: Logistische regressie met de afhankelijke variabele respons (respons versus weigering) en de onafhankelijke variabelen geslacht, opleiding, politieke interesse, aantal 'weet niet'-antwoorden, evaluatie van de interviewer, politieke machteloosheid en utilitair individualisme.

Variabele	Df	Parameter	Chi-kwadraat	Prob.	Odds ratio
Intercept	1	1,984	33,67	0,00	
Geslacht	1	0,237	5,13	0,02	1,27
Opleiding	1	0,218	2,30	0,13	1,32
Politieke interesse	1	0,000	0,00	0,99	1,00
Aantal 'Weet niet'	1	-0,019	3,34	0,07	0,98
Evaluatie interview	1	-0,050	0,75	0,39	0,95
Politieke machteloosheid	1	-0,063	0,83	0,36	0,94
Utilitair individualisme	1	-0,235	13,54	0,00	0,79

Chi-kwadraat voor covariaten = 57,669, df=7, $p < 0,0001$

Gamma = 0,21

opgeleiden een geringere politieke belangstelling (Carton, 1993) en weigeren ze daarenboven meer hun medewerking aan het interview (Loosveldt, Carton & Pickery, 1998).

Er wordt ook gecontroleerd voor het effect van een indirecte en een directe indicator van de moeilijkheden die de respondent ondervond bij het beantwoorden van de vragen tijdens het interview van de eerste golf. Men kan immers veronderstellen dat respondenten bij wie er zich nogal wat moeilijkheden voordeden tijdens het eerste interview, niet geneigd zullen zijn om opnieuw mee te werken tijdens de tweede golf. Als directe indicator wordt het aantal 'weet niet'-antwoorden geteld bij een moeilijke taak van het interview die erin bestond om zes politieke partijen te plaatsen op drie bipolaire schalen. De indirecte indicator is de evaluatie door de interviewer van de bekwaamheid van de respondent om de vragen van het eerste interview te beantwoorden (een zespuntsschaal: 1= zeer hoog tot 6= totaal onvoldoende). Een dergelijke evaluatie door de interviewer kan beschouwd worden als een valide indicator van de mate waarin de respondent in staat is om zijn of haar rol als respondent(e) te vervullen (Loosveldt, 1999; Loosveldt & Carton, 1997). In tabel 2 zijn de resultaten van een logistische regressie weergegeven waarbij de log odds (respons versus weigering) afhankelijk gesteld wordt van utilitair individualisme, politieke machteloosheid en de zonet vermelde controlevariabelen.

Een belangrijke vaststelling bij tabel 2 is ongetwijfeld het feit dat het effect van politieke machteloosheid niet significant is. Het partieel effect van utilitair individualisme daarentegen is wel significant. De negatieve parameter voor deze onafhankelijke variabele (-0,235) bevestigt de verwachting en betekent dat de log odds (respons versus weigering) daalt wanneer utilitair individualisme stijgt. De inverse odds ratio ($1/0,79 = 1,27$) kan gebruikt worden om het effect preciezer te interpreteren. De kans op respons in verhouding tot de kans op een weigering stijgt met factor 1,27 per eenheidsdaling op de utilitair individualismeschaal. Dit

betekent ook dat voor de respondenten met de laagste score op de utilitair individualisme-schaal de kansverhouding (respons versus weigering) 2,56 keer groter is dan voor de respondenten met de hoogste score op de schaal. Dit bevestigt het resultaat van de eerder gepresenteerde bivariate analyse en het belang van het effect van utilitair individualisme op de beslissing om mee te werken aan een survey-interview. Verder stellen we vast dat de log odds toeneemt bij mannen en hoger opgeleiden en daalt wanneer het aantal 'weet niet'-antwoorden stijgt. De partiële effecten van politieke interesse en de evaluatie door de interviewer zijn niet significant.

8. Besluit

Op basis van paneldata was het mogelijk om het effect te evalueren van utilitair individualisme en politieke machteloosheid op de beslissing van respondenten om al dan niet een tweede maal deel te nemen aan een interview in het kader van een verkiezingsonderzoek. De resultaten maken duidelijk dat het effect van utilitair individualisme, dat kan worden beschouwd als een uitdrukking op individueel niveau van een bepaald aspect van de algemeen maatschappelijke context, belangrijker is dan het effect van kenmerken die direct gerelateerd zijn aan de inhoud van het survey. Dit zou een mogelijke verklaring kunnen zijn van de vaststelling dat non-respons en de toename ervan vrij algemene verschijnselen zijn die zich niet beperken tot surveys over bepaalde onderwerpen. Om deze verklaring verder te onderbouwen is het wenselijk dat het effect van utilitair individualisme op de participatie aan onderzoek over andere onderwerpen nagegaan wordt.

De resultaten hebben een consequentie. Bij de introductie van een survey doet men er goed aan om de respondenten duidelijk te maken dat hun medewerking op een directe of indirecte wijze hun eigenbelang dient. Dit lijkt meer aangewezen dan tijdens de introductie te verwijzen naar het algemeen maatschappelijk belang van het onderzoek en het belang van hun medewerking daaraan. 'Uw mening telt en u kunt er beter van worden' lijkt een beter uitgangspunt dan 'Uw mening telt en we hebben er met zijn allen belang bij dat u meewerkt.' Men zou bijvoorbeeld kunnen verwijzen naar het belang van de onderzoeksresultaten bij het uitwerken van beleidsmaatregelen die beter afgestemd zijn op individuele behoeften.

Survey-onderzoek wordt onder andere gebruikt om algemeen maatschappelijke tendensen te meten. De resultaten bevestigen de stelling dat sommige kenmerken van het algemeen maatschappelijk klimaat ook een effect kunnen hebben op het al dan niet meewerken aan een interview. De metingen van die aspecten zijn omwille van differentiële non-respons vertekend. Zo kan gesteld worden dat de meting van utilitair individualisme met behulp van interviews juist door utilitair individualisme vertekend is. Wellicht is het niet enkel de meting van utilitair individualisme die omwille van differentiële non-respons vertekend is maar is dit ook het geval voor andere kenmerken die verband houden met de relatie individu-samenleving (bijvoorbeeld: solidariteit tussen generaties, evaluatie van collectieve voorzieningen,...). Uit dit alles blijkt dat non-respons in survey-onderzoek en de daarbij behorende vraag 'Knowledge

from whom?' bijzonder relevant is voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Deze vraag blijft echter tot op zekere hoogte onbeantwoord.

Wel werd duidelijk dat respondenten vanuit hun eigen achtergrond op een verschillende wijze reageren op de vraag om mee te werken aan een interview. Bij de introductie van een interview zou daarmee meer rekening gehouden moeten worden. Standaardintroductions lijken minder efficiënt te zijn dan introductions die worden aangepast aan de respondent. Om te komen tot dergelijke persoonlijke introductions is er echter meer marktonderzoek nodig naar 'survey-onderzoek'. Hoe evalueren potentiële respondenten het nut, de geloofwaardigheid en de kwaliteit van survey-onderzoek? Dergelijk onderzoek kan aansluiten bij eerder verricht onderzoek naar de opvattingen van respondenten over wat ze denken wat de onderzoeker van hen verwacht (respondent-rolopvattingen) (Dijkstra & Elsinga, 1981). Survey-onderzoekers dienen in ieder geval dringend de vraag te beantwoorden hoe ze hun 'product' beter kunnen positioneren en introduceren.

Noten

1. Geert Loosveldt en Ann Carton zijn respectievelijk als hoogleraar en wetenschappelijk medewerker verbonden aan de afdeling Dataverzameling en Analyse van het Departement Sociologie van de Katholieke Universiteit Leuven. Correspondentie-adres: Geert Loosveldt, Departement Sociologie K.U.Leuven, Van Evenstraat 2B, 3000 Leuven, België.
2. De dataverzameling voor de Vlaamse regio werd georganiseerd door het Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opinieonderzoek (ISPO, K.U.Leuven, België). Dit onderzoek wordt gefinancierd door de Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele aangelegenheden. Het ISPO draagt geen enkele verantwoordelijkheid voor de analyses en interpretatie die in het artikel worden gemaakt.

Literatuur

- Anker, H. (1996). Boekbespreking van 'Verkiezingsonderzoek op een dwaalspoor' van G. Visscher. *Beleidswetenschap*, 10, 74-76.
- Bellah, R., Madsen, R. Sullivan, W., Swidler, A. & Tipton, S. (1986). *Habits of the heart. Individualism and commitment in American Life*. New York: Harper and Row.
- Beerten, R., Billiet, J., Carton, A. & Swyngedouw, M. (1995). *General Election Study Flanders-Belgium, Codebook and Questionnaire source*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinieonderzoek / Departement Sociologie K.U. Leuven.
- Billiet, J. (1995). Church involvement, individualism, and ethnic prejudice among Flemish Roman Catholics: new evidence of a moderate effect. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 34, 224-233.
- Billiet, J. (1998). Social capital, religious-philosophical involvement and social integration in Belgium: an empirical investigation. In R. Laermans (Red.), *Secularization and Social Integration* (pp. 233-250). Leuven: Leuven University Press.
- Carton, A. (1993). Blijft politiek een mannenzaak? Een balans op basis van de resultaten van het onderzoek naar de politieke houdingen van de Vlaamse vrouwen en mannen. In M. Swyngedouw, J.

- Billiet, A., Carton, & R. Beerten (Red.), *Kiezen is Verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen* (pp.163-184). Leuven: Acco.
- Carton, A., Swyngedouw, M., Billiet, J. & Beerten, R. (1993). *Source Book of the Voter's Study in Connection with the 1991 General Election*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut/ISPO.
- Couper, M. (1997). Survey introductions and data quality. *Public Opinion Quarterly*, 61, 315-338.
- Couper, M. & Groves, R. (1996). Social environmental impacts on survey cooperation. *Quality & Quantity*, 30, 173-188.
- Denters, B. & Geurts, P. (1993). Aspects of political alienation: an exploration of their differential origins and effects. *Acta Politica*, 28 (4), 445-469.
- Dijkstra, W.& Elsinga, E. (1981). Respondent-rolopvattingen in survey-interview. *Mens en Maatschappij*, 56, 311-317.
- Dijkstra, W., Ormel, J. & Willige, G. van de (1979). Oorzaken van interviewer-variantie in survey-onderzoek. *Mens en Maatschappij*, 54 (3), 270-291.
- Elchardus, M. & Heyvaert, P. (1990). *Soepel, Flexibel en Ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB-Press.
- Goor, H. van (1996). Marginaal: Het lijk uit de kast: Nonrespons in het Nationaal Kiezersonderzoek. *Sociologische Gids*, 43, 166-170.
- Groves, R., Cialdini, R. & Couper, M. (1992). Understanding the decision to participate in a survey. *Public Opinion Quarterly*, 56, 475-495.
- Groves, R. & Couper, M. (1995). Theoretical motivation for post-survey nonresponse adjustment in household surveys. *Journal of Official Statistics*, 11, 93-106.
- Groves, R. & Couper, M. (1998). *Nonresponse in Household Surveys*. New York: John Wiley and Sons.
- Heer, W. de (1999). International response trends: Results of an international survey. *Journal of Official Statistics*, 15, 129-142.
- Loosveldt, G. (1999). The interviewer as an informant about the interview process. *Proceedings of the Third ASC International Conference*. Chesham, Buck, UK: The Association for Survey Computing.
- Loosveldt, G. Carton, A. & Pickery, J. (1998). The effect of interviewer and respondent characteristics on refusals in a panel. *ZUMA Nachrichten Special*, 4, 249-262.
- Loosveldt, G. & Carton, A. (1997). Evaluatie van datakwaliteit in surveyonderzoek: het gebruik van het na-interview en het rapport van de interviewer. *Mens & Maatschappij*, 72, 166-175.
- Phillips, D. (1971). *Knowledge from what? Theories and methods in social research*. Chicago: Rand McNally.
- Phillips, D. (1973). *Abandoning Method. Sociological Studies in Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Seeman, M. (1959). On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24 (6), 783-791.
- Smeets, I. (1995). Facing another gap: An exploration of the discrepancies between voting turnout in survey research and official statistics. *Acta Politica*, 30, 307-334.
- Visscher, G. (1995). *Verkiezingsonderzoek op een dwaalspoor: De in de politiek geïnteresseerde burger als zelfvullende profecy*. Den Haag: SDU.
- Waage, H. (1997). *Vertogen over de relatie tussen individu en gemeenschap*. Leuven: Acco.